

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

М. С. Дністрянський

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Монографія

Львів
2026

УДК 911.3:94(477)(075.8)
Д 56

Рецензенти:

д-р геогр. наук **М. О. Барановський**
(Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин);

д-р іст. наук **І. О. Гаврилів**
(Національний університет «Львівська політехніка», Львів);

д-р геогр. наук **Л. Б. Заставецька**
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 88/9 від 24.09.25 р.)*

Д 56 **Дністрянський М. С.**
Історична географія України : монографія / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2026. – 440 с.
ISBN 978-617-10-0967-7

У монографії обґрунтовано теоретико-методологічні основи історично-географічних досліджень, розкрито місце історичної географії в системі наук, проведено аналіз джерельної основи та сучасного стану розвитку історично-географічної науки в Україні. Розкрито основні етапи історично-географічного розвитку України, виділено провідні чинники та причинно-наслідкові зв'язки історично-географічних змін. Обґрунтовано загальні закономірності й тренди перебігу етногеографічних й територіально-політичних процесів в Україні впродовж історичного часу, розкрито значення геополітичної свідомості провідних верств у суспільно-географічному розвитку в різні періоди історії. Розроблено концептуальні принципи використання історично-географічної інформації для вирішення різнобічних завдань внутрішньої і зовнішньої політики України.

Для наукових працівників, учителів, студентів та усіх, хто цікавиться науковим історичним й географічним українознавством.

УДК 911.3:94(477)(075.8)

ISBN 978-617-10-0967-7

© Дністрянський М. С., 2026
© ЛНУ ім. Івана Франка, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	11
-------------	----

Розділ I

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ НАУКИ

1.1. Історична географія України: область дослідження та основні напрями	16
1.1.1. Що досліджує історична географія? Доісторичний та історичний періоди минулого України	17
1.1.2. Структура історичної географії та основні напрями історично-географічних досліджень	21
1.1.3. Сучасний стан та завдання історично-географічних досліджень в Україні	25
1.2. Теоретико-методологічні засади та методи історичної географії.	31
1.2.1. Проблема концептуального осмислення ролі природного середовища в історичних процесах	31
1.2.2. Проблема обґрунтування закономірностей розвитку географічного простору та його елементів упродовж історичного часу.	34
1.2.3. Методологічні проблеми історичної географії.	37
1.2.4. Методи історичної географії.	40
1.3. Джерельна основа історичної географії України	45

1.3.1.	Літературно-описові та політико-правові джерела	45
1.3.2.	Статистичні джерела	48
1.3.3.	Картографічні джерела	51
1.3.4.	Речові, етнографічні та лінгвістичні джерела історичної географії.	54

Розділ II

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО РАННЬОЇ НОВОЇ ДОБИ

2.1.	Деякі тенденції зміни природних умов та археологічних культур на території України в доісторичні часи.	56
2.1.1.	Поява Homo sapiens на території України. Зміни природи в голоцені як чинник розвитку людського суспільства	57
2.1.2.	Неолітична революція в розвитку людства і початок доби металів. Трипільська культура на території України	58
2.1.3.	Формування праїндоевропейської спільності на території України. Розселення, матеріальна і духовна культура перших індоєвропейців.	62
2.2.	Географія перших етнополітичних утворень на території сучасної України: ареали поширення й суспільно-територіальна організація.	65
2.2.1.	Суспільна географія кіммерійських, скіфських і сарматських племінних об'єднань	66
2.2.2.	Античні держави Північного Причорномор'я.	71
2.2.3.	Етногенез слов'ян. Поширення давніх слов'ян на території України в IV–VII ст.	73
2.2.4.	Вплив «великого переселення народів» упродовж III–VII ст. на етнополітичну ситуацію на території сучасної України	77

2.3.	Початки українського етногенезу й українського державотворення. Суспільна географія українських держав у IX – на початку XV ст.	81
2.3.1.	Етнополітичні утворення полян, сіверян, древлян, уличів, тиверців, волинян і білих хорватів у VII–IX ст.: особливості розміщення й передумови інтеграції	82
2.3.2.	Політична й етнічна географія Русі IX–XII ст. Етногенетичні процеси	86
2.3.3.	Соціально-культурна й економічна географія Русі IX–XII ст. Причини дезінтеграції держави.	93
2.3.4.	Географія удільних руських князівств на території сучасної України в XII–XIII ст. Галицько-Волинська держава (Руське королівство) XIII–XIV ст.: територіально-політична структура й нові тенденції формування поселень	98
2.3.5.	Географія регіональних державно-політичних утворень XIV – середини XV ст. на території України. Збереження деяких руських державно-політичних традицій у процесі поступового згасання державності.	108

Розділ III

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ ВІД РАНЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ ДО НОВОГО ЧАСУ

3.1.	Українські землі в середині XV – першій половині XVII ст.: територіально-політичне становище, етнодемографічні й соціально-економічні процеси . . .	112
3.1.1.	Політична географія українських земель середини XV – першої половини XVII ст.	113
3.1.2.	Етнодемографічна ситуація на українських землях середини XV – першої половини XVII ст. Географія поселень . . .	121
3.1.3.	Соціально-культурна та економічна географія українських земель наприкінці XV – початку XVII ст.	133

3.2.	Географія українських козацьких військово-державних утворень XV-XVIII ст.	140
3.2.1.	Запорізька Січ як первинне козацьке територіально-політичне утворення	141
3.2.2.	Реєстрові козацькі полки. Зростання соціально-культурного значення козацтва	142
3.2.3.	Українська Держава періоду національної революції (1648–1676 рр.): кордони, адміністративно-територіальний устрій, міжнародні зв'язки	143
3.2.4.	Лівобережна Гетьманщина (1686–1781 рр.): суперечності соціально-політичного розвитку	149
3.2.5.	Правобережні козацькі полки в системі польського територіально-адміністративного устрою (1686–1712)	154
3.2.6.	Нова (Підпільненська) Січ	155
3.2.7.	Слобожанські козацькі полки й розширення на схід української етнічної території	157
3.2.8.	Чорноморське козацьке військо і формування нового ареалу розселення українців на Північному Кавказі.	158

Розділ IV

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ НОВОГО І НОВІТНЬОГО ЧАСІВ

4.1.	Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій наприкінці XVIII – початку ХХ ст.: географічні виміри політичних, етнодемографічних та соціально-економічних процесів	160
4.1.1.	Територіально-політичний розвиток українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії	162
4.1.2.	Територіально-політичний розвиток українських земель у складі Російської імперії.	170

4.1.3.	Етнодемографічна й етносоціальна ситуація на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування української етнічної нації	177
4.1.4.	Територіально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII – початку XX ст. Трансформація мережі поселень.	196
4.1.5.	Регіонально-інтегруюче значення розвитку української культури наприкінці XVIII – початку XX ст. Суперечливі тенденції становлення освіти й науки	206
4.2.	Територіально-політична організація українських держав у 1917-1921 рр.	213
4.2.1.	Україна в геополітичних дискусіях напередодні Першої світової війни. Утворення Української Народної Республіки (період Центральної Ради)	213
4.2.2.	Українська Держава (період гетьманату)	222
4.2.3.	Західноукраїнська Народна Республіка	226
4.2.4.	Українська Народна Республіка (період Директорії)	230
4.2.5.	Кубанська республіка.	233
4.2.6.	Геополітичні та етногеографічні причини поразки Української революції	235
4.3.	Україна в міжвоєнний період: територіально-політичне становище, адміністративні та етнодемографічні зміни, регіональна диференціація соціально-економічного розвитку.	241
4.3.1.	Територіально-політичний розвиток українських земель у складі СРСР.	242
4.3.2.	Етнодемографічний розвиток українських земель у складі СРСР: катастрофічні втрати під впливом політичного чинника	252
4.3.3.	Територіально-економічний розвиток українських земель у складі СРСР. Зміни в розміщенні населення	256
4.3.4.	Українські землі у складі Польщі: політичний статус, адміністративно-територіальна організація, соціально-економічне становище	261

4.3.5.	Українські землі у складі Чехословаччини: суперечності політичного становища та соціально-економічного розвитку.	273
4.3.6.	Українські землі в складі Румунії: негативні тенденції соціально-політичного розвитку.	277
4.4.	Україна в Другій світовій війні та післявоєнний період: територіально-політичні, етнодемографічні та соціально-економічні зміни.	281
4.4.1.	Територіально-політичне становище українських земель у роки Другої світової війни	281
4.4.2.	Формування території і кордонів УРСР у повоєнний період	293
4.4.3.	Суперечності територіально-політичного, етнодемографічного та соціально-економічного розвитку УРСР у повоєнне десятиліття (1945–1955 рр.)	299
4.5.	Тенденції суспільно-географічного розвитку УРСР упродовж другої половини 50-х – кінця 80-х рр. ХХ ст.	305
4.5.1.	Територіальні політико-адміністративні трансформації в УРСР з другої половини 50-х до кінця 80-х рр. ХХ ст.	306
4.5.2.	Тенденції соціально-економічного й демографічного розвитку УРСР з другої половини 50-х до кінця 80-х років ХХ ст. Динаміка поселенської мережі	312
4.5.3.	Динаміка етнічного складу населення УРСР упродовж 1959–1989 рр.	323
4.5.4.	Зміни структури населення за рідною мовою в УРСР упродовж 1959–1989 рр. Регіонально-об'єднувальна роль розвитку української культури в несприятливих соціально-політичних умовах	333
4.6.	Утворення суверенної Української Держави як логічний наслідок історично-географічних процесів.	345
4.6.1.	Активізація в УРСР політичних рухів за демократизацію суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Прийняття Декларації про державний суверенітет УРСР	346

4.6.2.	Акт проголошення незалежності України та географія його підтримки на референдумі 1 грудня 1991 р. Регіональні виміри виборів першого президента відновленої Української Держави	351
4.6.3.	Зовнішньополітичні здобутки та проблеми перших років незалежності України	358
4.6.4.	Розбудова державності й суперечності суспільно-географічного розвитку суверенної України до середини 90-х років ХХ ст.	365
4.7.	Історично-географічна українознавча інформація у сучасному інформаційному просторі: пізнавальний потенціал, державотворче й зовнішньгеополітичне значення	373
4.7.1.	Історично-географічний українознавчий аналіз як засіб пізнання загальних тенденцій суспільно-географічного розвитку	374
4.7.2.	Потреби і можливості використання українознавчої історично-географічної інформації у реалізації завдань внутрішньої геополітики	382
4.7.3.	Перспективи використання українознавчої історично-географічної інформації у реалізації завдань зовнішньої геополітики України	388
	СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	393
	ДОДАТОК А	
	Перші згадки про гірські поселення Українських Карпат (у розрізі дореформених адміністративних районів, за областями)	409
	ДОДАТОК Б	
	Кількість населення міст України наприкінці ХІХ ст. (за російським переписом 1897 р. та австро-угорським переписом 1900 р.).	423
	ДОДАТОК В	
	Динаміка етнічного складу населення (у сучасних кордонах України) (за розрахунками В. Наулка)	429

ДОДАТОК Г

Динаміка етнічного складу населення м. Києва протягом XX ст.
(за офіційними матеріалами відповідних переписів населення). 430

ДОДАТОК Д

Динаміка кількості населення та питомої ваги етнічних спільнот
і груп УРСР упродовж 1959–1989 рр., за регіонами 431

ДОДАТОК Е

Темпи приросту кількості населення обласних центрів порівняно
з темпами приросту кількості населення другого за людністю міста
області впродовж 1959–1996 рр. 438

≈ ВСТУП ≈

Історична географія є міждисциплінарним напрямом всебічних досліджень природно-географічних і суспільно-географічних змін упродовж історичного часу, а також аналізу географічної ситуації в окремі періоди історії, вивчення взаємовпливу і взаємозалежності географічних чинників у процесі історичного розвитку. Йдеться насамперед про зміни клімату, гідрологічної мережі і рослинності, становлення й розміщення етнічних спільнот, формування і трансформацію кордонів держав, їхнього адміністративно-територіального устрою, появу і розвиток поселень, динаміку кількості населення та його міграцій, поширення різних культурних явищ, трансформацію релігійно-конфесійної структури населення. Виявлення тенденцій перебігу історично-географічних процесів здійснюється у результаті зіставлення ситуацій і на планетарному рівні, і на рівні окремих країн та регіонів, причому і впродовж певних історичних періодів, і впродовж усього історичного часу.

Детальний історично-географічний аналіз має насамперед пізнавальне значення, адже виявляє різнобічні просторово-часові взаємозв'язки між природою, населенням, соціально-культурною сферою та господарством, місце географічного чинника в суспільних процесах, пояснює походження різних сучасних географічних реалій та співвідношень. Використання об'єктивних результатів історично-географічних досліджень може мати і практичне значення у процесі здійснення політики в галузі національної пам'яті, забезпечення регіонально-збалансованого розвитку, спростування різних політично заангажованих і суспільно небезпечних фальсифікацій історичного минулого. Тобто, історично-географічна інформація є важливою і в проєктуванні майбутнього.

Пізнавальні та практичні цілі історично-географічного аналізу можна реалізувати лише в рамках цілісної наукової дисципліни з цілісною системою концептуальних і методологічних принципів та з використанням перевірених методів дослідження. І саме історична географія як окремий розділ наукового знання може забезпечити достовірність і надійність результатів дослідження історичного

розвитку географічних об'єктів, зокрема і географічного простору загалом, використовуючи методологічний потенціал історичних та географічних наук, на межі яких вона і розвивається.

Однак через складну історію становлення історична географія ще не займає належного місця у системі наук та в університетській освіті. Доволі багато прогалин залишається і щодо формування її теоретико-методологічних основ, зокрема щодо визначення механізмів і характеру взаємовпливів природи і суспільства, ролі різних рушійних сил в історично-географічних процесах. Потребують систематизації методи та формування конкретних методик історично-географічних досліджень.

Особливо складними є проблеми становлення історичної географії України, що зумовлено недостатністю і невпорядкованістю її джерельної основи, обмеженістю регіональних досліджень. Це ускладнює створення цілісної картини взаємопов'язаного розвитку всіх складових географічного простору, що для України є особливо важливим через помітні історично-географічні відмінності.

У відповідь на пізнавальні та практичні потреби й підготовлене це монографічне дослідження, в якому розкрито концептуально-методологічні основи історичної географії, синтетично відображено основні етапи історично-географічного розвитку України від найдавніших до новітніх часів, обґрунтовано деякі тенденції і взаємозв'язки в історичних змінах географічного простору, можливості використання історично-географічної інформації у внутрішній та зовнішній політиці України. Монографія може слугувати і навчальним посібником при вивченні в університетах курсу «Історична географія» та «Історична географія України» та використовуватися як допоміжний навчальний матеріал у вивченні окремих тем з етнографії й етногеографії, політичної та економічної географії України, історії держави і права України.

Дослідження географічних змін на території України впродовж окремих історичних періодів могло б забезпечити більшу детальність аналізу, проте реалізоване в монографії узагальнене відображення розвитку географічного простору впродовж усього історичного часу має свої переваги щодо формування цілісної моделі історично-географічних процесів, даючи змогу виявити деякі загальні тренди та «інерцію» історично-географічного минулого в сучасній географічній реальності. Важливо зауважити, що деякі складові суспільно-географічного простору в окремі періоди охарактеризовано детально, в інші – побіжно. Це зумовлено різним рівнем впливу

цих складових на суспільну географію того чи іншого періоду. Наприклад, суспільно-географічне значення культурної сфери в окремі періоди було суттєвим, в інші – помітно меншим. Так само детальніше розкрито історично-географічні зміни впродовж нового і новітнього часів з урахуванням їхнього впливу на сучасну суспільно-географічну ситуацію в Україні та соціально-політичну значущість такої інформації.

І хоча предметом дослідження не був всебічний аналіз розвитку географічного простору в доісторичні часи, в роботі зроблено побіжний огляд зміни археологічних культур того періоду, починаючи з появи на території України *Homo sapiens*, враховуючи, зокрема, значення доісторичних археологічних культур у сільськогосподарському освоєнні території України, у формуванні індоєвропейського культурного світу загалом, а також з урахуванням важливих природно-географічних змін, які відбулися в голоцені. Водночас безпосереднім початком історичного періоду стали етнополітичні утворення киммерійських і скіфських племінних союзів та поява на території України давньогрецьких полісів, що стали свідченням виходу суспільства на вищий рівень культурно-цивілізаційного розвитку.

Оскільки історичні етнополітичні процеси та культурне «обличчя» сучасної України визначав й визначає український етнос, то провідною лінією історично-суспільно-географічного аналізу є відображення історично-географічних основ розвитку українського народу, охоплюючи питання українського етногенезу й націогенезу, зміни української етнічної території й етнічної самосвідомості, зокрема й самоназви народу та країни, взаємовпливів державного й етнічного чинників на різних історичних етапах. У цьому контексті детально розкрито етнодемографічні й етносоціальні втрати, яких зазнав український народ унаслідок дискримінаційної політики різних неукраїнських політичних режимів і безпосередньо в процесі репресій, і через цілеспрямоване заохочування іноетнічних імміграцій, створення умов для вимушеної еміграції української людності, асиміляції провідних верств і звуження соціальної структури українського народу. Акцентовано увагу на тому, що несприятливі політичні передумови не лише суттєво змінювали етнічний склад населення України загалом, але й поглиблюючи регіональну і внутрішньорегіональну диференціацію етнічного розвитку.

Оскільки в умовах згасання руської державності і звуження соціальної структури українського етносу особливим феноменом стала поява козацтва, яке започаткувало особливий соціально-

політичний й соціально-ментальний перехід українства на інший рівень, формування нових політичних структур і провідних верств, то в монографії детально розкрито географію козацьких військово-державних утворень та їхній вплив на соціально-економічне освоєння нових територій. Козацтво також зумовило появу нового українського геополітичного мислення та нового сприйняття України й українців у світі.

Значну увагу в монографії приділено аналізу територіально-політичного й етнокультурного розвитку України наприкінці XIX – початку XX ст. з урахуванням того, що на той час завершилося формування української етнічної нації й обґрунтовано ідеї державної незалежності України в межах української етнічної території. Важливо відзначити, що ці національно-політичні процеси відбулися в умовах поділу українських земель між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською, завдяки активному впливу інтелігенції, насамперед творчої, і за відсутності інтегруючої ролі економіко-географічного чинника.

Аналіз територіально-політичних процесів упродовж XIX–XX ст. супроводжується висвітленням домінантних у різні періоди геополітичних ідей. Це зроблено для того, щоб зрозуміти пріоритети геополітичної свідомості провідних верств, яка і є одним з основних рушіїв у територіально-політичних перетвореннях. З огляду на геополітичну значущість подій Української революції 1917–1921 років в монографії детально розкрито різні аспекти територіальної організації українських держав (УНР, Української Держави, ЗУНР), насамперед підходи до формування державних кордонів, організації адміністративно-територіального устрою, міжнародних відносин. Виділено також деякі суспільно-географічні причини поразки Української революції, насамперед етногеографічні, соціально-географічні та зовнішньо геополітичні.

Оскільки історично-географічний розвиток упродовж XX ст. супроводжувався взаємовпливами різних чинників (етногеографічного, територіально-політичного, економіко-географічного, демогеографічного, екістичного, геокультурного), які особливо помітно проявилися у міжвоєнний та повоєнний періоди, то в монографії розкрито механізми взаємовпливів і взаємозалежностей, а також показано їхню інерційну присутність у сучасній суспільній географії України.

Викладений у монографії аналітичний матеріал також засвідчує, що проголошення незалежності України 1991 року та його підтримка

на Всеукраїнському референдумі стали логічним наслідком усієї сукупності історично-географічних процесів упродовж ХХ ст. Однак з початку незалежного розвитку Україна зіткнулася зі значними внутрішньогіеополітичними та зовнішньогіеополітичними викликами. Зокрема, і географія результатів референдуму, і результатів президентських виборів та події в окремих регіонах виявили недостатньо високий рівень територіально-політичної консолідації українського суспільства та ідентифікації громадян з українською державністю, доволі значне поширення радянської ідентичності, а різні політичні сили сусідніх держав продовжували висувати територіальні претензії. В таких складних умовах українські державні структури хоча і намагалися дати відповіді на наявні загрози, проте вирішити повною мірою реальні проблеми не змогли, що послабило сукупний геополітичний потенціал України в умовах переходу російського політичного режиму до відновлення російсько-радянської імперії.

З огляду на поширення різних невірних стереотипів у розумінні походження Української Держави і народу в монографії зроблено акценти на пізнавальній і практичній значущості історично-географічної інформації в загальноукраїнському та міжнародному аспектах.

Наукове видання

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Мирослав Степанович

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

Монографія

Редактор *Юлія Глиняна*
Комп'ютерне верстання *Вікторії Лоїк*
Обкладинка *Маргарити Білобринь*

Формат 70x100/16.
Умовн. друк. арк. 35,48. Тираж 300 прим.

Видавець та виготовлювач:
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 70007.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.